

Asif RÜSTƏMLİ

İSTİQLAL POEZİYAMIZIN DAISI

(Arxiv materialları və məxfi sənədlər əsasında ilk dəfə)

"Dai" - ərəb mənşəli söz olub dörd mənə qatını özündə birləşdirir: dua edən, səbəbkar olan, tələb edən və arzu edən. Uzaqgörənliklə seçilmiş bu təxəllüsün mənə çaraları onun kəşməkəşli, dolanbac ömür yolunda, məşəqqətlər məcrasında çırpınan əzabkeş taleyində qabarıq təcəssümünü tapmışdır.

Yaradıcılığa Rusiya imperiyası dövründə başlayan, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönəmində nəşr olunan kitablarının sevincini, həyatının xoşbəxt anlarını yaşayan Əbdül Rəhman Dai (Əbdülov Rəhman Əbdül Rəhman oğlu) sovet rejimi zamanında gizli siyasi fəaliyyətə görə 1923-cü ildə Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası (Az.ÇK) tərəfindən həbs olunmuş, 13 il amansız repressiyaya məruz qalmış, vətəndən uzaqlarda dünyasını dəyişmişdir. Həyat və yaradıcılığı ciddi elmi araşdırmalardan kənarda qalan Ə.R.Dai Cümhuriyyət dövrü İstiqlal poeziyasının istedadlı nümayəndələrindən biri, eyni zamanda, dövrünün tanınmış folklor tədqiqatçısı və mətbuat xadimi idi.

Əbdül Rəhman Dai 1898-ci ildə Bakı yaxınlığındakı Bülbülə kəndində Əbdül Rəhman və Gülsüm xanım Əbdülovların ailəsində dünyaya göz açmışdır. Rəhman ailənin yeganə oğul övladı idi və anadan olanda atasının 58, anasının isə 40 yaşında idi. XX əsrin əvvəllərində Əbdülovlar Bülbülə kəndindən Bakıya köçmüş, Bondarnaya (indiki Şəmsi Bədəlbəyli) küçəsi, 92 sayli ünvanda yaşamışlar. Rəhman Əbdül Rəhman oğlu Əbdülov 1905-ci ildə Bakıda Ali-ibtidai məktəbin 1-ci sinfinə daxil olmuş, 1908-ci ildə yüksək qiymətlərlə bu ibtidai təhsil ocağını bitirmişdir.

Bir müddət qoca atasına təsərrüfat işlərində kömək edən gənc Rəhman mətbəə sahəsində çalışmağa daha böyük həvəs göstərirdi. O 1914-cü ildə zamanəsinin ziyalı və xeyirxahı kimi tanınan Qasım bəy Qasımbəyovun (bəzi mənbələrdə QasıMZadə - A.R.) redaktorluğu ilə nəşrə başlayan "Bəsirət" qəzeti ilə əməkdaşlıq edir, "Məktəb" elektrik mətbəəsində mürəttib peşəsinə yiyələnirdi. İlk yazı nümunələri "Bəsirət", "Açıq söz" qəzetlərində işıq üzü görən Əbdül Rəhman Dainin uşaqların rəvan qıraəti üçün yazdığı "Rəhimli səyyah" adlı ilk nəsr kitabı Kazım Vəlizadənin nəşirliyi ilə 1917-ci ildə "Məktəb" elektrik mətbəəsində nəşr edilmişdir. Memuar səpkisində yazılmış ilk kitabı sadə və aydın üslubda qələmə alındığı üçün müəllifinə böyük uğur qazandırmışdır.

Əbdül Rəhman Dai Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasını böyük sevgi və sevincle qarşıladı. İstiqlal duyğulan, azadlıq arzuları onun bədii yaradıcılığında da təcəssümünü tapırdı. Bu dövrdə onun üç kitabı işıq üzü gördü. Mürəttiblik fəaliyyətini Ağabala Quliyevin "Şura" mətbəəsində davam etdirən Dai 1918-ci ildə uşaqlar üçün yazdığı, tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edən, sərlövhəsi atalar sözü ilə başlayan "Qurunun oduna yaş da yanar" adlı kitabçasını oxucuların ixtiyarına verdi. Nəbi adlı uşağın nadincliyindən və ədəbsizliyindən bəhs edən bu əsər dilinin saflığı, poetikliyi və bədii mənzərənin inandırıcılığı ilə diqqəti cəlb edir.

Ə.R.Dai 1919-cu ilin əvvəllərində Kərbəlayi Vəli Mikayılovun dəvətilə onun rəhbərlik etdiyi "Hökumət" mətbəəsində nəşirlik fəaliyyətinə başlayır və özünün iki

kitabını burada nəşr etdirir. "Qanqal" Əbdül Rəhmanın ilk satirik şeirlər toplusudur. "Ay Babal" müraciətilə başlayan satirələr çox güman ki, fədakar mətbuat xadimi Əlabbas Müznibin redaktoruğu ilə nəşr edilən "Babayi-Əmir" (1915-1916) gülüğü dərgisinə ünvanlanmışdır. Dainin satirik şeirlərinin formalaşmasında "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin güclü təsiri olub.

27 aprel çevrillərində sonra Ə.R.Dai bir müddət nəşirlik fəaliyyətini dayandırmış, işlə qalmışdır. Yalnız 1921-ci ilin baharında o, Əli Həsən Babayev və Əbdül Vahab Məmmədzaadənin dəvətilə gizli fəaliyyətə başlayan "İstiqlal" qəzetinin nəşrinə cəlb olunmuşdur. Dai 1921-1923-cü illərdə 19 sayı məxfi şəraitdə çaplanan qəzetin əksər məqalələrinin müərrəbi, xüsusilə Azərbaycanın işğal gücü - 27 aprel münasibətilə milli ruhda yazılan, sovet istilasını yamanlayan bəyannamələrinin yığıcısı idi.

Əbdül Rəhman Dai 1923-cü ilin fevral ayında fəaliyyətə başlayan "Gənc işçi" qəzetinin məsul katibi vəzifəsinə irəliləmiş, avqust ayında Süleyman Sani Axundov, Hüseyn Cavid, Seyid Hüseyn, Məmməd Əli Sıdqi, Həməfi Zeynəlli, Məmməd Səd Ordubadi, Nəmet Bəsir, Salman Mümtəz və b.-nin iştirakı ilə yaradılan "Türk ədəb, şair və ədəbiyyat həvəskarları" cəmiyyətinin katibi seçilmişdir. Onun xalq ədəbiyyatına dair tədqiqat xarakterli məqalələri, xüsusilə "El şairi Aşiq Cavad", "El şairəsi Ağ Sənəm", "El şairi Xəlil", "El şairi Dəli Məhdil", "Bakı tarixində el şairləri", eləcə də çoxsaylı şeirləri o dövrün "Kommunist", "Gənc işçi", "Yeni yol" qəzetlərində, "Maarif və mədəniyyət" jurnalında dərc olunmuşdur. Onun "iki məktəbli" adlı mənzum pyesi M.Əzizbəyov adına kitabxanada həvəskarlar tərəfindən oynanılmışdır. Əbdül Rəhmanın "Kommunist" qəzetinin 12 oktyabr 1923-cü il tarixli sayının ədəbiyyat səhifəsində çap olunmuş bir bəyətisi xüsusilə diqqətli cəlb edir.

*Şəfəliyəm, kalam mən,
Dilim yoxdur, ilam mən,
Çərxi-fələk qoymadı
Arzu-kamı alam mən.*

Çox keçmir ki, "çərxi fələk" - bəşevki rejimi gənc ədəbi "arzu-kam" almağa, milli ədəbiyyata xidmət etməyə imkən verir. Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının (Az.FK) hərbçiləri 1923-cü il oktyabrın 5-dən 6-na keçən gecə vətənpərvər, hürriyyətpar, istiqlal fəədilərinin böyük və fəal bir qrupunu həbs edir. Qəfil həbslər zamanı sol müsavətpərlərin gizli nəşr etdiyi və 19 sayı işiç üzü görmüş "İstiqlal" qəzetinin və bəzi məxfi kitabçaların çap olunduğu mətbəə aşkar edilir. Kütləvi həbslər zamanı saxlanılan azadlıq mübarizələrində Rəhman Əbdül Rəhman oğlu Əbdülov (taxallüsü Dai), Əbdül Vahab Məmmədzaadə, Cəfər Cəbbarlı, Rəhim bəy Vəkilov, Kərbəlayi Vali Mikayılov, Novruz Ağayev, Qurban Musazadə, Ağ Səlim Rəhimov, Əli Abbas Əliyev, Əli Həsən Babayev, Nəsrulla İsrəfilov, Məşədi İslamov, Salman Rəhimov, Hacı Baba Cəbiyev, Ağ Kərim Əliyev və başqaları o dövrün tanınmış ziyalları, mətbuat nümayəndələri və vətənpərvər qüvvələri idilər.

Əbdül Rəhman adları çəkilən məsləkdəşləri ilə müqayisədə xeyli gec - 1923-cü il dekabrın 11-də ordersiz həbs olunub. Onun adına verilən 475 sayılı orderi və 1588 sayılı məhkumluq vəərəqini Az.FK-nin sədr müavini Qəber Korn yalnız dekabrın 24-də imzalamğa "vaxt tapmışdı". Dainin ilk müstəntiq məxfi və xüsusi şöbənin müdiri, sonralar Azərbaycan Ali Məhkəməsinin (1934-1937) və Nazirlər Sovetinin sədri (1937-1954) işləmiş Teymur Quliyev idi. Müstəntiq 11 dekabr 1923-cü il tarixli protokola əsasən Əbdülov Rəhman Əbdül Rəhman oğlundan suallarına cavab alıb. Müttəhim təsdiqləyir ki, mətbəə müdiri Əli Həsən Babayev dövləti ilə Qurban Musazadənin (yazıçı Qılman İkinin qardaşı - A.R.) evində "Müsavət" təşkilatının üzvü olmuş, gizli "İstiqlal" qəzetinin antisovet intibahnamələrinin çapında fəal iştirak etmişdir. Sonrakı ifadələrində və üzvləşmələrdə ilkin izahatını Rəhman Əbdül Rəhman oğlu dəyişir. Ailanın yeganə oğlunu və cərkəqazanını yuxarılara yazdığı fəryad dolu məktublara ilə Gülsüm Allahverdi qızı Əbdülova müdafiəyə qalxır. O, Rəhmanın həbsindən 26 gün sonra ilk məktubunu Az.FK-nin sədri Mir Cəfər Bağırova ünvanlayır. Məktub 1924-cü il yanvarın 5-də Bağırova çatır və cavab üçün məxfi

şöbəyə göndərilir. Gülsüm xanım 2-ci məktubunu yanvarın 19-da Azərbaycan MİK-nin sədri Səmədığa Ağamaloğluna göndərir. Ərizədə yazılırdı: "Oğlum Rəhman Əbdülov təxminən bir ay yarım əvvəl Az.FK tərəfindən həbs edilib, işi müstəntiq Nikolayevə verilib. Mənim oğlum vəərəmə yoxdur, hər bir həkim bənim təsdiqləyə bilər. Qorxuram ki, o ağır şəraitdə xəstəliyə dözə bilməyə, ölə, onda qoca atası və anası üçün necə olacaq? Bizi oğlum saxlayırdı. Hökumət evində yaşayırıq və ayda 1 pərvon istəyirdik, haradan ödəyək? Mən gözələri yaşlı qadın sız yalvarıram, qoca ata-anaya yazdırın gəlsin, hansı ki, heç yaşamaq imkanları da yoxdur. Əllərimi açıb sız yazdırıram, oğlum mənə qayıtarm" (AR MTN Arxiv. İş-25703, Pr-19881, vərəq-18).

S.Ağamaloğlu ərizəyə şəxsən "Baxılmağ üçün" dərkanar qoyaraq Az.FK-yə ünvanlayır. Gülsüm Allahverdi qızı müraciətində müsbat cavab almayıb növbəti ərizəsini Mir Bəşir Qasimovun adına göndərir. Müstəntiq Malçenkova verilən ərizənin üstünə qırmızı mürəkkeblə "İmlinə edilmiş" dərkanar qoyulur. Fəryad edən kəməksiz ananın ümidləri Azərbaycan rəhbərliyindən üzülür...

Rəhman Əbdül Rəhman oğlu Birleşmiş Dövlət Siyasi İdarəsi (BDSI) Kollegiyası yanında Xüsusi Müşavirinin 25 aprel 1924-cü il tarixli qərarı ilə üç il müddətində Ağ dənizdə yerləşən Solovetski həbs düşərgəsinə - "Buzlu cəhənnəm" sürgün edilir. Məhkumun anası ağır yaşında yeganə oğlundan ayrı 3 il məşəqqətlər yaşayır. Lakin bütün gözləntiləri puça çıxır. Əbdül Rəhmanın həbsindən üç il yanrma yaxın vaxt keçsə də onu azad etmək istəmirlər. Ana həyəcən siqnalı çalır, fəryad qoparıq. Növbəti göynərti dolu, göz yaşları ilə yazılmış 29 may 1927-ci il tarixli məktubunu İ.V.Stalinə göndərir. ÜK(b)P MİK-nin Məxfi şöbəsi Gülsüm Əbdülovanın məktubunu iyunun 3-də alır. Ertəsi gün MK Məxfi şöbəsinin müdiri müavini Bərtzanovski G.Əbdülovanın müraciətini BDSI-yə ünvanlayır. Dainin 83 yaşlı atası Əbdül Rəhman kişinin ağır yataq xəstəsi olduğu ərizədə vurğulansa da,laş qalibi sovet məmurları şairə azadlıq vermək əvəzinə həbs müddətini əlavə üç il də uzadaraq onu Ural vilayətinin İşimski rayonunun Vikulov kəndinə göndərirlər. Gülsüm xanımın oğluna qovuşmaq üçün yalnız və ümid dolu məktublara keçmiş SSRİ-nin əksər rəhbər şəxslərinə ünvanlanır. Onun NKVD-yə yolladığı 12 noyabr 1927-ci il tarixli məktubu fərqli biçimədə idi; oktyabrın 10-cu ildönümü münasibətilə oğlunun əfv olunmasına ümid bəsləyən Gülsüm xanım həyat yoldaşının bu dərdə dözməyərək yenidən dünyasını dəyişdiyini, özünün də ağır, dözülməz vəziyyətdə olduğunu vurğulayırdı. G.Əbdülovanın ərizəsini Bülbülə kənd sakinlərindən yazı nəfər - Ağəli, M.Dəmirov, K.Babayev, S.Rəhimov, İ.Nağıyev, D.Kərimov, S.Kərim, Həmid Ağazadə və b. imzalamışdı (AR MTN Arxiv. İş-25703, Pr-19881, vərəq-24).

Bəlkə də bu məktub ömrünün son anına qədər yeganə oğlunu görmək arzusu ilə yaşayın Gülsüm xanımın sonuncu cəhdi idi. O da həqiqətdir ki, yorulmadan Azərbaycan və SSRİ rəhbərliyinə müraciət edən Gülsüm Allahverdi qızı oğlu Rəhman Əbdül Rəhman oğlu Əbdülovu gərmədən həyatla vidadılmışdır.

Əbdül Rəhman Dai isə Ural vilayətinin İşimski rayonunda əlavə üç illik sürgün müddətini başa vurduqdan sonra Birleşmiş Dövlət Siyasi İdarəsinin Kollegiyası yanında Xüsusi Müşavirinin 1930-cu il 13 yanvar tarixli qərarı ilə Moskva, Leningrad, Kiyev şəhərlərində və Zaqafqaziya üçün işəməğ qıhuqundan məhrum edilməklə DSI-nin Aşqabad şöbəsinin sərəncamına gəndərilir: qarardan xəbərsiz olan Rəhman 1930-cu il fevralın 6-da Moskvağa BDSI sədrinə və prokuroruna teleqram vuraraq yazılırdı: "Sürgün müddətini noyabrın 13-də başa çatısa da, sənədlərimi almamışam. Xəliş edimə aydınlaşdırın və məlumat verin. Siyasi məhkum Əbdülov Rəhman" (AR MTN Arxiv. İş-25703, Pr-19881, vərəq-31).

Teleqram 1930-cu il fevral ayının 9-da BDSI-də qeydə alınmış, prokuror Kondratyev iki gün sonra SSRİ Ali Məhkəməsinin Siyasi İdarə üzrə nəzarət prokuroruna müraciət edərək Əbdülov Rəhmanın sürgün müddəti bittiyi üçün müraciətini yoxlanılması və sərəncam verilməsi üçün sənədləri göndərdiyini bildirmişdir.

Rəhman Əbdülovun və prokuror müraciətinə BDSI Kollegiya Katibliyində Novruz bayramı günü - 21 mart 1930-cu ildə yenidən baxılmış və qərarad qəbul

olunmuşdur. Qərardadda R.Əbdülovun 32 yaşı olduğu, "Müsavat" partiyasının gizli fəaliyyətində iştirak etdiyi və onun haqqında müvafiq qanunlar tərəfindən üç dəfə qərar qəbul olunduğu nəzərə çatdırılaraq gələcəkdə də sosial müdafiə istiqamətində dəyişikliyin məqsəduyğun olmadığı vurğulanmışdır.

Teleqramına müsbət cavab almayan Rəhman Əbdülov Aşqabada göndərilərsə də onun sənədirmə müvafiq siyasi idarəyə təhvil verilməmişdir.

Türkmənistanın Dövlət Siyasi İdarəsinin sədr müavini Amelin 18 may 1931-ci ildə BSR-nin İlimski rayon şöbəsinin rəisinə göndərdiyi məktubda yazırdı: "Türkmənistan SSR DSI Sizin 18.III.1930-cu il 8112 sayılı vəsiqə ilə Aşqabad şəhərinə inzibati sürgün olunan Əbdülov Rəhman Əbdüloviçin şəxsi işini göndərməyi beşinci dəfədir xahiş edir" (AR MTN Arxiv. İş-25703, Pr-19881, vərəq-34).

BDSI-nin İlimski rayon şöbəsinin rəisi Balaxonuyev 5.VI.1931-ci ildə yazdığı 416 sayılı cavab məktubunda bildirdirdi: "BDSI-nin dairə şöbəsi ləğv edilərkən Əbdülovun işi Faal Bölməyə göndərilmiş, indi Əbdülov Rəhmanın şəxsi işinin harada olması barədə İlimski rayon şöbəsinin arayış vermək hüququ yoxdur" (AR MTN Arxiv. İş-25703, Pr-19881, vərəq-35).

Sovet rejimi tərəfindən Azərbaycanın milli istiqal ədəbiyyatına sanballı töhfələr verməsi Əbdül Rəhman Dainin yalnız sənədli, azadlıq vəsiqəsi itirilməmişdi, vətəninə, ailəsindən didargin, dərdədar salınmış, bütövlükdə həyatı məhv edilmişdi. Ömrünün son 13 ilini ölüm düşürgələrində, "Buzlu cahənnəmlərdə keçirən Əbdülov Rəhman Əbdül Rəhman oğlu (Dai) 39 yaşında, 1937-ci ildə sovet repressiyasının qurbanı olmuşdur.

***

Əbdül Rəhman Dainin ədəbi-bədii irsi ədəbiyyatşünaslar, araşdırıcılar tərəfindən uzun illər tədqiq edilməmiş, əsəflər zamanın, mühtilən dumanlıqdan görünməz olmuşdur. Xalqımız dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra onun "Uşaq və quş", "Aslan və qurd" şeirləri "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası"na (Baki, "Öndər" nəşriyyatı, 2004, II cild) daxil olursa da, bütövlükdə külliyyatı hazırlanıb müasir oxucuya çatdırılmamışdır.

Əbdül Rəhman Dai yaradıcılığa çox erkən başlamış, səkkiz il ərzində (1915-1923) dəyərli əsərlərinin bir qismini nəşr etməyə nail olmuşdur. Onun ilk qələm təcrübələri arasında lirik və satirik şeirlər üstünlük təşkil etsə də, 1915-ci ilin aprel ayında uşaqlar üçün yazdığı "Rəhimli Səyyah" didaktik hekayəsi gənc və istedadlı bir sənətkarın ədəbiyyata gəlişindən xəbər verir. Kitabın üz qabığında "Birinci əsər" yazılan bu nəsr nümunəsi çox aydın bir dil ilə qələmə alınmış və avtobiografik seçiyə dəşiyir.

Hekayədə xeyirxahlıqla bədxahlıq, zəhmətsevərliliklə müftəxorluq, ziyalılıqla nadanlıq ziddiyətli prosesdə verilmis, dövrün qaranlıq mühtiləndən, sosial, mənəvi bürküsündən, dalanından yeganə xilas yolunu məəllif elmin və təhsilin inkişafında olduğunu nişan vermişdir.

"Fəhlenin nitqi" Əbdül Rəhman Dainin 1917-ci ildə nəşr olunan kiçikhecmli, ikinci kitabıdır. İlk misralardan Rusiya inqilablarının ideoloji küleyi oxucunu xüçün çöhrəsinə çirpilir:

**Görürəm halını yaman, xozelin,
Səbəbin gəl eylə bəyan, xozelin.
Gələcək günlərin üçün heç də əsn,
Ağlayıb, eyləmə feğan, xozeyin.**

(Ə.R.Dai. "Fəhlenin nitqi". "Baku" qəzetinin mətbəəsi, 1917, s.2)

Əbdül Rəhmanın mənsüb olduğu fəhle sinfinin təəssübünü çəkməsi, mənafeyni müdafiə etməsi təbii və başadüşüldür. Lakin, fəhlenin sahibkən ittiham etməsi, öz sinfini onlardan intiqam almağa çağırması əsərin məlum siyasi xətt tərəfdarlarının sifarişli yazıldığını göstərir. Əsər satirik üslubda, məsnəvi şəkildə yazılmış və

zamanında ciddi əks-sədayə səbəb olmuşdur.

Ə.R.Dainin Cümhuriyyət dövrü yaradıcılığı daha məhsuldar olmuş, 23 ayda 3 kitabı işıq üzü görmüşdür. Onun uşaqlar üçün yazdığı digər nəzm parçası "Qurunun oduna yaş da yanar" (1918) adlanır. Şair bu kitabında da epik mənzərənin poetik imkanlarını məsnəvi biçimində təqdim etmiş, təhkiyə yolu ilə uşaqlar üçün oxunaqlı, didaktik əsər yarada bilmişdir.

Şairin Cümhuriyyət dövründə işıq üzü gören növbəti kitabı "Qanqal" (1919) satirik şeirlər toplusudur. "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin satirik ənənələrinə sadiq qalan Dainin şeirlərində ictimai-siyasi, təlim-tərbiyə və ailə-məişət mövzulara mühüm yer tutur.

Xalq Cümhuriyyəti dövründə Əbdül Rəhman Dainin istiqal mərkəsinə, milli dövlətçiliyə ən böyük xidmətlərindən biri onun "Əsgəri nəğmələr" adlı ilə toplayıb 1919-cu ildə Hökumət mətbəəsində nəşr etdirdiyi ordu marşlarıdır. Doğrudur, burada çap olunan mətnlərin müəllifləri və yazıldığı tarix göstərilməmişdir. Lakin güman etmək olar ki, "Əsgəri nəğmələr" in müəyyən bir qismi Dainin qələminə məxsusdur. Şairin şeirləri ilə "nəğmələr" arasındakı üslub yaxınlığı belə qənaətə gəlməyə əsas verir.

"Azərbaycan əsgəri" adlı ilə tanıdığımız məşhur mətni bu kitabda "Marş" adlı ilə verilməmişdir. Məlumdur ki, Balaqadaş Səttarolunun tərtiblə 1919-cu ildə çap olunan "Ordu marşları"nda (Toplu 1993-cü ildə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sədaqət Məmmədovanın funksionellerasiyası ilə işıq üzü görmüşdür - A.R.) bu mətnin müəllifi türkiliyi şair Əli Kamidir. Har iki əsgəri nəğmələr kitabında eyni şeir cüzi fərqlərlə çap olunmuşdur. "Əsgəri nəğmələr" (tərtibçi Ə.R.Dai) kitabında adı çəkilən marş mətninin tələfi "Qafqazın şanlı əsgəri"dir, "Ordu marşları"nda (tərtibçi B.Səttarolğu) "Azərbaycan əsgəri"dir. Etiraf edilməlidir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli ordumuz tərəfindən sevilə-sevilə oxunan "Marş"ın mətnini Əli Kamir Ağüz (1873-1945) yükək vətənpərvərlik ruhu ilə qələmə almışdır.

Böyük sənətkarlıqla yazılmış "Əsgəri nəğmələr"də vətənə, xalqa sədaqət andı, məhəbbət himni səsləndirilmiş, Azərbaycanın görkəmli şəxslərindən, hərbi xadimlərindən general Səməd bəy Mehmandarov, Həbib bəy Salimov sevgi və sayğı ilə tərənnüm olunmuşdur. Əsgəri nəğmələrdən birində "Səməd paşa sərdaşım, qan axıd xəncərimiz" mənasında komandanlıqla sirəvi heyətini birliyindən yaranan gücə, qüdrətə qəti bir inam vardırsa, həmin şeirin digər beytində:

**Düşmənləri qəhr edəriz,
Yurdlarını məhv edəriz,
Aslan kimi cəng edəriz,
Biz bir tabor aslanlarız!**

- deyən gənc döyüşçülərin özünə inamı, düşmənlərə nifrəti qəbənq ifadə olunmuşdur.

Əbdül Rəhman Cümhuriyyət dövrü mətbuat orqanlarında çap etdirdiyi lirik şeirlərində də yurdsevərlik, dövlətçilik duyğusu əşlayan mövzulara üstünlük vermişdir. Məlumdur ki, 1920-ci ilin Novruz bayramı gecəsi Xankəndində və Əsgəranda erməni bandalan Azərbaycan ordusunun qışlarına xaincəsinə soraqlara çoxsaylı zabit və əsgərlərimizi qətlə yetirmişdilər. Səməd bəy Mehmandarovun komandanlığı altında az bir müddətdə üsyan yatırılmış, Qarabağ erməni bandalanından azad edilmişdir. Həmin dövrdə Ə.R.Dainin döyüş meydanına yola düşən əsgərlərimizə müraciətlə yazdığı şeir diqqətəlayiqdir:

**Ey vətənin dilavər əsgərləri!
Ey vətənin aslanları, nərliəri!
Şanlı, şücaətli, igid orləri!
Tanrı sizə kömək olsun, yar olsun!**

**...Ey ucaya qaldıranlar bayrağı!
Hilf eyləyin bu müqəddəs torpağı!
Gedin, qovun, xainləri, alçağı!**

Düşmənlərimiz vətəndən kənar olsun.

(Ə.R.Dai. "Əsgərimizə". "Azərbaycan" qəzetəsi, 1920, 28 mart, № 61)

Ə.R.Dainin "Azərbaycan" qəzetində çap etdirdiyi "Əsgəranın alınması münasibətilə" (7 aprel 1920-ci il), "Qaçqınlar" (5 aprel 1920-ci il), "Çalışmaq" (20 aprel 1920-ci il), "Bir yaralı əsgərin dilindən" (21 aprel 1920-ci il) və b. şeirlərində də dövrün, zamanın ən aktual problemlərinə şair, ziyalı münasibəti bildirilmiş, vətənə və dövlətçiliyə sevgi, sədaqət hissi aşılır.

Cümhuriyyətin süqutundan sonra Əbdül Rəhman Dai bir müddət işsiz qalır. Gizli "İstiqlal" qəzetindəki fəaliyyəti isə qoca ata-anasını dolandırmaq üçün yetərli deyildi. Onun "Kommunist", "Gənc işçi", "Maarif və mədəniyyət" və b. mətbuat orqanlarında çap etdirdiyi şeirləri, xalq yaradıcılığına dair araşdırma xarakterli, günümüzə səsleşən məqalələri Dainin istedadlı və vətənpərvər bir aydın, yorulmaz qələm sahibi olduğunu təsdiqləyir. Dai bəzi lirik duyğularında narahatlığını dilə gətirir, sabahını görür, bədbinliyə qapılır. Keçirdiyi hissələri həmyaşıdları ilə bölüşməkdən çəkinmir. Onun "Maarif və mədəniyyət" jurnalında nəşr etdirdiyi "Bulunmaz" sərlövhəli lirik şeirində sovet rejiminin amansızlığı, qəddarlığı üstüörtülü şəkildə olsa da vurğulanır, yaxınlaşan təhlükəöncəsi yaşanan çaresizlik hissi büruzə verilir.

Məgər mənim dərdim birmi, ikimi?

Öylə dərdidir onun yoxdur həkim.

Sağaltmağa bilməm çağırım kimi,

Dərman bulunsa da loğman bulunmaz!

(Ə.R.Dai. "Bulunmaz". "Maarif və mədəniyyət" jur., 1923, № 4-5, səh.50)

Dai azadlıq və müstəqillik dərdinin dərmanını xalqda görürdü, arayırdı, millətin öz yarasına məlhəm tapacağına inanırdı. Lakin, bu dərdin loğmanları, siyasi liderləri rejim tərəfindən ya qətlə yetirilmiş, ya da vətəndən didərgin salınmışdı. Xalqın yeni bir lider yetişməsi prosesi uzun çəkə bilər, onu gözləməyə lirik qəhrəmanın nə səbri, nə də ömrü yetişməz. Şair dərdədən, istiladan xilas olmağın yeganə yolunu kiminsə, hansı loğmanın (M.Ə.Rəsulzadəninmi, Ə.M.Topçubaşovunmu-A.R.) vətənə çağırmasında görürdü.

Əbdül Rəhman Dainin həbsdən əvvəl "Maarif və mədəniyyət" jurnalında çap etdirdiyi digər bir əsəri - "Qürbət ellərdə" adlı şeiri elə bil müəllifin dıçar olacağı məşəqqətlərin öncədən qələmə alınmış antisipasiyasıdır:

Çıxmaqdadır ərşə ahım, fəğanım,

Qəribəm, kimsəyə yoxdur gümanım.

Yurdsuzam, nə evim var, nə məkanım,

Məcnun kimi çöllərdə qalmışam mən.

Qürbətdə yaşamaq sanki zindandır,

Pəjmürdə halıma səbəb hicrandır.

Könlüm el tənəsindən dolu qandır,

Ah, nə edim, dillərdə qalmışam mən!

(Ə.R.Dai. "Qürbət ellərdə". "Maarif və mədəniyyət" jur., 1923, № 8-9, s.44)

Rəhman Əbdül Rəhman oğlu on üç il qürbətdə, sovet rejiminin ölüm düşərgələrində, qapalı, soyuq zindanlarında ah-fəğan içərisində yaşadıqdan sonra 1937-ci ildə, 39 yaşında qırmızı terrorun qurbanı olmuşdur. Milli istiqlal poeziyamızın görkəmli nümayəndəsi, folklorşünas, mətbuat xadimi, Cümhuriyyət şairi Əbdül Rəhman Dai özündən sonra yaşadığı dövrün ümumi mənzərəsinə işıq sala biləcək ədəbi-bədii irs qoyub getmişdir. Onun mübarizələr, tufanlar içərisindən keçən ömür və yaradıcılıq yolu, milli istiqlal məfkurəsinə bəxş etdiyi dəyərli töhfələr çağdaş gəncliyimiz üçün qürur mənbəyi, mücadilə örnəyidir.

